

УДК 347.96.122(477)

В. С. Личко

СУБ'ЄКТИ ОДЕРЖАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В УКРАЇНІ

У світлі підвищення інтересу науковців та юристів-професіоналів до категорії правової допомоги в Україні, зокрема до категорії безоплатної правової допомоги, ключовим видається питання щодо її суб'єктів. Класифікація суб'єктів правової допомоги є важливим елементом у системі правової допомоги в Україні, за рахунок якого може ефективно здійснюватися реалізація приписів чинного законодавства та функціонування механізмів правової допомоги в державі.

Окремі аспекти забезпечення особи права на правову допомогу у різних сферах державної діяльності досліджувались у роботах О. М. Бандурки, Т. В. Варфоломєєвої, А. Т. Комзюка, В. В. Копейчикова, О. Ф. Скакун, П. Т. Рабіновича та ін.

Серед російських вчених це питання досліджували А. Я. Азаров, В. Н. Бутин, Н. В. Вітрук, Л. Д. Воєводін, Г. А. Гаджієв, С. Ф. Качек'ян, Ю. А. Корицев, Л. Г. Кучерін, В. М. Лебедєв, В. О. Лучин, Є. А. Лукашина, Ю. А. Тихоміров та ін.

Говорячи про таке поняття, як суб'єкти правової допомоги, слід зауважити, що підходити до визначення такого роду суб'єктів можна з двох боків: по-перше, це особи, які мають право надавати правову допомогу; по-друге, це коло осіб, які мають право на отримання правової допомоги. Що стосується різновидів правової допомоги за економічним (матеріальним) критерієм, то дана категорія поділяється на платну та безоплатну (безкоштовну) правову допомогу [1, 22]. В даній статті мова вестиметься про суб'єктів, які мають право на одержання безоплатної правової допомоги в Україні.

Як зазначається у Концепції формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, на сучасному етапі стан надання безоплатної правової допомоги в Україні є незадовільним та таким, що не відповідає основним європейським вимогам забезпечення доступу особи до правосуддя.

Законодавство України містить окремі розрізнені положення, які регулюють питання щодо надання безоплатної правової допомоги, але системи, яка б забезпечувала реальний доступ осіб до такої допомоги, не створено. Так, законодавством України передбачено право на безоплатну правову допомогу для багатьох категорій осіб, але до цього часу державне фінансування було передбачено лише для оплати правової допомоги у кримінальних справах у випадках, визначених Кримінально-процесуальним кодексом України. Для категорій осіб, визначених іншими законодавчими актами, не передбачено фінансування безоплатної правової допомоги, не визначено порядку її одержання [2]. Більш того, національне законодавство не містить єдиного нормативно-правового акта, який визначав би перелік суб'єктів, які мають право на отримання безкоштовної правової допомоги.

Стаття 59 Конституції України визначає, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно [3].

Право на правову допомогу — це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права. Це право є одним із конституційних, невід'ємних прав людини і має загальний характер. У контексті ч. 1 цієї ст. 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» поняття «кожен» охоплює всіх без винятку осіб — громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Здійснення права на правову допомогу засноване на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [4].

Згідно з Концепцією формування системи безоплатної правової допомоги в Україні, створення ефективної системи безоплатної правової допомоги має відбуватися шляхом створення взаємопов'язаних складових систем — первинної та вторинної безоплатної правової допомоги. Держава повинна забезпечувати організацію надання безоплатної правової допомоги для всіх осіб.

Отож, право на безоплатну первинну правову допомогу мають всі без винятку особи. Метою безоплатної первинної правової допомоги має бути інформування особи про зміст її права та порядок його реалізації, забезпечення можливостей досудового вирішення правових спорів, а також запобігання необґрунтованих часовим та фінансовим затратам особи на доступ до адвоката.

Безоплатна вторинна допомога включає складання процесуальних документів, захист від обвинувачення, представництво особи в судах та інших державних органах.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу визначається з урахуванням інтересів правосуддя та рівня матеріальної забезпеченості особи.

Відповідно до практики застосування Європейським судом з прав людини і основоположних свобод необхідність надання правової допомоги в інтересах правосуддя має визначатись, зокрема, на підставі:

- тяжкості обвинувачення та суворості можливого покарання;
- складності правових та фактичних обставин справи;
- скрутних життєвих обставин, в яких опинилась особа.

Починаючи з першого етапу впровадження системи безоплатної правової допомоги і протягом реалізації інших етапів право на безоплатну вторинну правову допомогу обов'язково повинно забезпечуватися:

1) особам, яких затримано або яких тримають під вартою чи позбавленим волі внаслідок притягнення до юридичної відповідальності або на інших підставах, передбачених законом;

2) особам, обвинуваченим у вчиненні злочину, якщо законом передбачена обов'язкова участь захисника, в тому числі в разі недостатності коштів для належної оплати захисника, та якщо особа не здатна самотійно в повному

обсязі реалізувати своє право на захист (неповнолітні та особи, які опинилися у складних життєвих обставинах: інваліди, обмежено дієздатні особи тощо);

3) особам, яким чинними законами України гарантовано право на безоплатну правову допомогу в цивільних та адміністративних справах, а також у справах про адміністративні правопорушення [2].

Аналіз чинного законодавства України дозволив виділити деякі категорії осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу (первинну і вторинну) в цивільних та адміністративних справах, а також у справах про адміністративні правопорушення.

1. Зокрема, Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» передбачає, що ветерани війни та особи, на яких поширюється чинність цього Закону, звільняються від плати за оформлення документів, юридичні консультації, а також від судових витрат, пов'язаних з розглядом питань щодо їх соціального захисту. Ветеранами війни є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: учасники бойових дій, інваліди війни, учасники війни [5].

2. Особи, яким надається психіатрична допомога, мають права і свободи громадян, передбачені Конституцією та законами України. Відповідно до положень Закону України «Про психіатричну допомогу», особи, яким надається психіатрична допомога, мають право на безоплатну юридичну допомогу з питань, пов'язаних з наданням їм психіатричної допомоги [6].

3. Під охороною дитинства розуміється система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав. Законом України «Про охорону дитинства» передбачається, що у порядку, встановленому законодавством, держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної юридичної допомоги, необхідної для забезпечення захисту її прав. Дитиною визнається особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно з законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше [7].

4. Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги», соціальні послуги надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Законом передбачено, що право на отримання соціальних послуг мають громадяни України, а також іноземці та особи без громадянства, у тому числі біженці, які проживають в Україні на законних підставах та перебувають у складних життєвих обставинах. Під складними життєвими обставинами розуміються обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

Під соціальними послугами розуміється комплекс правових, економічних, психологічних, освітніх, медичних, реабілітаційних та інших заходів, спрямованих на окремі соціальні групи чи індивідів, які перебувають у складних життє-

вих обставинах та потребують сторонньої допомоги (далі — особи, що потребують соціальних послуг), з метою поліпшення або відтворення їх життєдіяльності, соціальної адаптації та повернення до повноцінного життя. Серед видів соціальних послуг виділяють, зокрема, юридичні послуги, що включають в себе надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, сприяння застосуванню державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, що вдаються до протиправних дій щодо цієї особи (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо).

В Законі зазначається, що соціальні послуги можуть надаватися як за плату, так і безоплатно. Безоплатні соціальні послуги державними та комунальними суб'єктами в обсягах, визначених державними стандартами соціального обслуговування, надаються таким суб'єктам:

а) громадянам, які не здатні до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою, інвалідністю і не мають рідних, які повинні забезпечити їм догляд і допомогу;

б) громадянам, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв'язку з безробіттям і зареєстровані в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, стихійними лихами, катастрофами, які є біженцями внаслідок збройних та міжетнічних конфліктів, якщо середньомісячний сукупний дохід цих осіб нижче встановленого прожиткового мінімуму;

в) дітям та молоді, які знаходяться у складній життєвій ситуації у зв'язку з інвалідністю, хворобою, сирітством, безпритульністю, малозабезпеченістю, конфліктами і жорстоким ставленням у сім'ї [8].

5. Стаття 56 Конституції України проголошує, що кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень [3].

Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду» визначає, що особи, які постраждали внаслідок незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян; незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу; незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства, мають право на відшкодування даної шкоди шляхом повернення їм за рахунок коштів Державного бюджету України сум, сплачених ними у зв'язку з наданням юридичної допомоги [9].

6. В Законі України «Про боротьбу з тероризмом» визначається, що право на отримання безоплатної правової допомоги мають особи, які постраждали від терористичного акту. Соціальна реабілітація осіб, які постраждали від терористичного акту, провадиться з метою повернення їх до нормального життя. Зазначеним особам надається у разі необхідності психологічна, медична, професійна реабілітація, правова допомога і житло та здійснюється працевлаштування. В законі зазначається, що соціальна реабілітація осіб, які постраждали від терористичного акту, а також осіб, зазначених у ст. 21 цього Закону, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України.

Право на одержання безоплатної правової допомоги мають особи, які постраждали від терористичного акту, а також особи, що постраждали від терористичного акту внаслідок участі у боротьбі з тероризмом, а саме:

а) військовослужбовці, працівники і службовці центральних та місцевих органів виконавчої влади, які беруть (брали) безпосередню участь в антитерористичних операціях;

б) особи, які на постійній чи тимчасовій основі сприяють органам, що здійснюють боротьбу з тероризмом, у запобіганні, виявленні, припиненні терористичної діяльності та мінімізації її наслідків;

в) члени сімей осіб, зазначених у п. 1 і 2, якщо потреба в забезпеченні їх захисту викликана участю зазначених осіб у боротьбі з тероризмом [10].

7. До суб'єктів одержання безоплатної правової допомоги відповідно до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» належать особи, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнені від подальшого відбування зазначених видів покарань за хворобою, на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, умовно-достроково звільнені від відбування покарання, яким замінена невідбута частина покарання більш м'яким, звільнені від відбування покарання вагітні жінки і жінки, які мають дітей віком до трьох років. Під соціальною адаптацією розуміється комплекс правових, економічних, організаційних, соціально-психологічних та інших заходів, які здійснюються щодо звільнених осіб з метою пристосування до умов соціального середовища, захисту їх прав і законних інтересів [11].

У відповідності з чинним законодавством України, право на отримання безоплатної правової допомоги мають громадяни інших держав, з якими Україна уклала договори про правову допомогу у цивільних, сімейних і кримінальних справах. Так, наприклад, Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах передбачає надання державами-членами Співдружності незалежних держав правової допомоги та правового захисту у цивільних, сімейних і кримінальних справах, громадянам держав-членів СНД, країни яких приєдналися до даної Конвенції. Обсяг такої правової допомоги полягає в наступному: договірні сторони надають один одному правову допомогу шляхом виконання процесуальних і інших дій, передбачених законодавством запитуваної договірної сторони, зокрема складання і пересилання

документів, проведення обшуків, вилучення, пересилання і видачі речових доказів, проведення експертизи, допиту сторін, обвинувачених, свідків, експертів, порушення карного переслідування, розшуку і видачі осіб, що вчинили злочини, визнання і виконання судових рішень по цивільним справам, вироків у частині цивільного позову, виконавчих написів, а також шляхом вручення документів. Така правова допомога є безкоштовною, оскільки ст. 2 цієї Конвенції передбачено, що громадяни кожної з договірних сторін і особи, що проживають на її території, звільняються від сплати і відшкодування судових і нотаріальних мит і витрат, а також користуються безкоштовною юридичною допомогою на тих же умовах, що і власні громадяни. Ці пільги поширюються на всі процесуальні дії, здійснювані по справі, включаючи виконання рішення. Також в ч. 4 ст. 1 Конвенції зазначається, що положення даної Конвенції застосовуються й до юридичних осіб [12]. Наприклад, Положення Договору між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах про громадян договірних сторін поширюються відповідним чином на юридичних осіб, створених згідно з законодавством договірної сторони, на території якої вони мають своє місцезнаходження, а також на юридичних осіб, заснованих згідно з законодавством третьої держави, що здійснюють підприємницьку діяльність на території Договірних Сторін відповідно до законодавства останніх [13]. З цього можна зробити висновок, що суб'єктами безоплатної правової допомоги можуть виступати не тільки фізичні, але й юридичні особи.

Стаття 59 Конституції України, яка гарантує кожному право на правову допомогу, міститься у третьому розділі Основного Закону, яким закріплено права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Це означає, що конституційні норми щодо можливості отримання безоплатної правової допомоги стосуються саме фізичною особи. Тоді незрозумілим постає питання, як у міжнародних актах, ратифікованих Верховною Радою України, можуть міститися положення, що юридичні особи також у певних випадках можуть виступати суб'єктами права на отримання безоплатної правової допомоги, коли у ст. 9 Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України і їх укладення в разі, якщо вони суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [3]. Конституція України положень щодо примату міжнародного права або міжнародних договорів не містить. У свою чергу в Декларації про державний суверенітет України говориться: «Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права» [14]. У такий само спосіб примат міжнародних договорів з різних питань встановлено низкою законів України, віднесених до різних галузей національного права.

Ураховуючи прагнення держави до розширення доступу осіб до безоплатної вторинної правової допомоги, кількість категорій справ та випадків, коли забезпечується право на вторинну правову допомогу, яка повністю або частково надається за рахунок державного бюджету, має зростати.

Відсутність чіткого переліку суб'єктів правової допомоги в Україні ускладнює реалізацію приписів чинного законодавства, що призводить до проблем реалізації прав та законних інтересів осіб, що мають право на отримання правової допомоги за рахунок держави та реалізації механізму надання такої допомоги уповноваженими суб'єктами.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що, по-перше, суб'єктами безоплатної правової допомоги в Україні можуть бути не тільки фізичні, але й юридичні особи інших держав, що впливає із змісту міжнародних договорів, ратифікованих Україною; по-друге, важливе значення має поділ безоплатної правової допомоги на первинну та вторинну, завдяки чому виділяють певні суб'єкти такої допомоги, вищенаведені спеціальні суб'єкти отримання безоплатної правової допомоги мають право на отримання як первинної, так і вторинної правової допомоги за рахунок держави, тоді як право на отримання первинної правової допомоги має кожна особа.

Окреслення кола суб'єктів безоплатної правової допомоги має велике значення як для теоретичних розробок, так і для практичної діяльності.

Література

1. Папченко В. Ю. Юридическая помощь личности: общетеоретический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. Ю. Папченко. — Красноярск, 2004.
2. Про Концепцію формування системи безоплатної правової допомоги в Україні : указ Президента України від 9 черв. 2006 р. // Урядовий кур'єр. — 2006. — 21 черв., № 114.
3. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
4. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голована Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009 р. // Офіційний вісник України. — 2009. — 23 жовт., № 79. — С. 62. — Ст. 2694.
5. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовт. 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1993. — № 45. — Ст. 425.
6. Про психіатричну допомогу : Закон України від 22 лют. 2000 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 19. — Ст. 143.
7. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квіт. 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2001. — № 30. — Ст. 142.
8. Про соціальні послуги : Закон України від 19 черв. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 45. — Ст. 358.
9. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянськими незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду : Закон України від 1 груд. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 1. — Ст. 1.
10. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20 берез. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 25. — Ст. 180.
11. Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 10 лип. 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 6. — Ст. 39.
12. Концепція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах // Зібрання чинних міжнародних договорів України. — 2006. — № 5, кн. 1. — С. 564. — Ст. 1156.
13. Договір між Україною та Чеською Республікою про правову допомогу в цивільних справах // Офіційний вісник України. — 2006. — 16 серп., № 31. — С. 502. — Ст. 2285.
14. Декларація про державний суверенітет України № 55-12 від 16.07.1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1990. — № 31. — Ст. 429.

Анотація

Личко В. С. Суб'єкти одержання безоплатної правової допомоги в Україні. — Стаття.

Стаття присвячена суб'єктам, які мають право на безоплатну правову допомогу. Чинним законодавством України передбачаються такі види безоплатної правової допомоги, як первинна та вторинна правова допомога. Державою забезпечується доступ до безоплатної первинної правової допомоги для всіх осіб. Окремо ж визначається перелік суб'єктів, які можуть мати доступ до вторинної правової допомоги. В даній статті окреслюються деякі спеціальні суб'єкти, яким державою забезпечується право на отримання як первинної, так і вторинної правової допомоги безоплатно.

Ключові слова: правова допомога, безоплатна правова допомога, суб'єкти одержання безоплатної правової допомоги.

Аннотация

Личко В. С. Субъекты получения безвозмездной правовой помощи в Украине. — Статья.

Статья посвящена субъектам, которые имеют право на безвозмездную правовую помощь. Действующим законодательством Украины предполагаются такие виды безвозмездной правовой помощи, как первичная и вторичная правовая помощь. Государством обеспечивается доступ к безвозмездной первичной правовой помощи для всех лиц. Отдельно же определяется перечень субъектов, которые могут иметь доступ к вторичной правовой помощи. В данной статье очерчиваются некоторые специальные субъекты, которым государством обеспечивается право на получение как первичной, так и вторичной правовой помощи безвозмездно.

Ключевые слова: правовая помощь, безвозмездная правовая помощь, субъекты получения безвозмездной правовой помощи.

Summary

Lychko V. S. Subjects of Receipt of Free Legal Aid. — Article.

This article is devoted subjects which have a right for free legal aid. The current legislation of Ukraine provides such types of free legal aid, as primary and second legal aid. The state provides access to the free primary legal aid for all persons. The list of subjects, who can have an access to the second legal aid, is separately determined. In this article outlined some special subjects which the state provides a right on the receipt of both primary and second legal aid gratis.

Keywords: legal aid, free legal aid, subjects of receipt of legal aid.

УДК 340.132(477).001.71

В. О. Клочков

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОГРАМНИХ АКТИВ У ПРАВІ УКРАЇНИ

Роль та місце програм у правовій системі України в останній період стають все більш актуальними. Використання міжнародними структурами, органами державної влади та місцевого самоврядування різноманітних програмних активів ставить перед теорією права питання щодо юридичної природи цих феноменів, їх співвіднесення із усталеною класифікацією форм (джерел права), нормативних активів та соціальних регуляторів у цілому. Водночас викликають цікавість аспекти генезису програмного регулювання, зокрема в Україні. Тому метою нашої статті стає визначення особливостей еволюції програмних активів у національній правовій системі. Для цього слід встановити особливості відповідних програмних активів періоду 80-х та 90-х років ХХ ст., які схвалювалися та реалі-